

2. Bilas I. Represyivno-karalna systema v Ukraini 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz. U 2 t. – K., Lybid; Viisko Ukrainy, 1994. – Kn.1. – 422 s.; Kn.2. – 428 s.

3. Bilokin S. Masoviy terror yak zasib derzhavnogo upravlinnya v SSSR (1917–1941 rr.). Dzhereloznavche doslidzhennya. – K., 1999. – 447 s.

4. GDA SBU. – F.6. – Spr.36113–fp.

5. Dovgan K. Kyivskiy universytet v umovah posylennya stalinskogo totalitarnogo regimy (1933–1941 rr.). Avtoref. dys. ... kand. istor. nauk. – Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. – Kyiv, 2008.

6. Zaruba V. Znyshchennya kyivskoi shkoly istoryiv M. Grushevskogo: za materialamy arhivu VUAN // Suchasnist. – 1996. – №5. – S.105–116.

7. Lytvyn M. Politychnyi terror 1920–1930-h rr. shchodo inteligentsii Ukrainy v ideologichnomu obgruntuvanni partiino-radyans'kymy lideramy // Visnyk Kyivskogo slavistychnogo universytetu. Seria: istoria. – K.: KSU, 2005. – №20. – S.111–119.

8. Mykhailo Marchenko: dokumenty / Publ. O. Rubliova // Ukr. Ist. Zhurnal. – 1996. – №1. – S.119–129; №2. – S.92–116; №3. – S.66–77.

9. Nikolskiy V. Represyivna diyalnist organiv derzhavnoi bezpeky SSSR v Ukraini (kinets 1920-h – 1950-ti rr.). Istoryko-statystychno doslidzhennya. – Donetsk: Vydavnytstvo Donetskogo natsionalnogo universytetu, 2003. – 624 s.

10. Ostannya adresa: rozstrily solovetskykh viazniv z Ukrainy u 1937–1938 rr.: u 2 t. / Uporyad.: S. Kokin ta in.; vidp. red. Y. Shapoval. – K.: Sfera, 2003. – T.1. – 471 s.; T.2. – S.473–1093.

11. Rektory Kyivs'kogo universytetu. 1834–2006 / KNUTSh; V. Skopenko, V. Korotkiy, T. Tabens'ka, I. Tishchenko, L. Shevchenko. – Kyiv: Lybid, 2006.

12. Represii v Ukraini. Bibliografichnyi pokazhchyk / Upor. Ye. Babych, V. Patoka. – K.: «Smoloskyp», 2007. – 520 s.

13. Rubliov O. Zahidnoukrains'ka intelligentsia u zagalno-natsionalnykh politychnykh ta kul'turnykh protsesah (1914–1939). – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. – 648 s.

14. Tabachnyk D. Fenomen totalitarno-represyivnogo suspilstva v Ukraini (kinets 1920-h – 50-ti rr.): istorychnyi ta etnopolitychnyi aspekty. Avtoref. dys. ... d-ra istor. nauk / NAN Ukrainy: in-t nats. vidnosyn i politologii. – K., 1995. – 103 s.

15. U leschatah totalitaryzmu: pershe dvadtsyatyrichchya instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy (1936–1956): Zb. dokumentiv i materialiv. U 2-h chastynah / Uporyad.: R. Pyryg ta in.; vidp. red. V. Smoliy. – K., 1996. – Ch.1. – 146 s.; Ch.2. – 247 s.

16. Shapoval Y. Ukraina XX st.: osoby ta podii v konteksti vazhkoj istorii. – K.: Geneza, 2001. – 560 s.

17. Shevchenko L. Dolya kerivnykiv Kyivs'kogo universytetu v 30-i roky XX st. // Istorია Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty. Zb. statyi / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy ta in. redkol.: P. Tron'ko (vidp. red) ta in. – K., 2002. – Vyp.20–21. – S.511–527.

18. Yurkova O. Kyivs'ka istorychna shkola M. S. Grushevskogo: dolya naukovtsiv // Z arhivu VUCHK–GPU–NKVD–KGB. – 1998. – №1/2 – S.263–280.

Nikolaeva N. B., Ph.D. in Historical Sciences, Research Officer at the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), natalienik8@gmail.com

The Professor of Kyiv State University Stepan Mashkevych: how he was repressed by NKVD in 1937

The biography of professor of KSU Stepan Mashkevych, his life and his activity are analyzed in this article. The causes of his arrest and security officers' negative attitude towards representatives of Ukrainian science and education in the 1920s – 1930s. The fate of the former KSU professor Stepan Mashkevych was quite typical for those arrested in 1936–1937. The NKVD accused him of involvement in devised so-called «Trotskyist organization», of intentions to carry out terrorist acts against members of the Communist party and the Soviet government. The objective of this article is to analyze the causes and circumstances of the arrest of Kiev State University's professor Stepan Mashkevych, conducted in 1937, and also to follow the fate of this lecturer. One of the purposes of Ukrainian modern historical science is to return from the oblivion the names of innocent repressed people, regardless of their political views or party affiliation.

Keywords: political repressions, professors, lecturers, historians, NKVD USSR, Kyiv State University.

* * *

УДК 94(477)«18/19»

Філас В. М.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри дизайну, Хортицька національна академія (Україна, Запоріжжя), filasvn@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ ЖИВОПИСУ ТА ГРАФІКИ В СТУДІЯХ З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Проаналізовано історіографічний доробок використання творів живопису та графіки як історичного джерела з історії Північного Причорномор'я. Аналіз історичної традиції використання інформації цих візуальних джерел в історичних студіях з історії Північного Причорномор'я говорить про те, що вони знаходились на другорядному, підпорядкованому рівні. Основна роль, яка їм відводилась, – ілюстрування документальних джерел або підсилення тексту для полегшення його сприймання. Така ситуація не розкривала їх можливостей. Тому використання живопису та графіки у дослідженні історії північно-причорноморського регіону мають на даний момент надто випадковий характер.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, візуальне джерело, живопис, графіка, історіографія.

Остання чверть XVIII ст. – перша половина XIX ст. для Північного Причорномор'я позначилася значними змінами, які поклали початок масштабним соціальним, економічним, політичним перетворенням та заклали початок сучасного розвитку регіону.

Входження Північного Причорномор'я до складу Російської імперії спонукало останню до вивчення регіону, з'ясуванню його потенціалу, результатом чого стала чимала кількість організованих різними відомствами імперії експедицій з метою створення масштабної наукової картини регіону. Ці експедиції залишили по собі досить цікавий графічний інформаційний ресурс. У цей час Північне Причорномор'я стає й «регіоном-натурою» для образотворчого мистецтва. Після ліквідації Кримського ханства в пошуках сюжетів його відвідують численні художники, які своїми творами значно «візуалізували» край. Окрім того, широкі простори Північного Причорномор'я, які берегли в собі значну кількість культурних та історичних пам'яток, що належали різним народам та епохам, стали досить популярним місцем серед представників європейської еліти для організації вояжів. Ці мандрівки залишили по собі досить цікавий інформаційний шар, значну частину якого представляють зображальні джерела. Таким чином, за короткий проміжок часу сформувався значний, корпус зображальних джерел, який, в свою чергу, містить відомості, відсутні в писемних та інших історичних джерелах. Однак ці джерела залишаються і донині недослідженими, внаслідок того, що рукописна та друкована фіксація і передача інформації була домінуючими засобом впритул до XX ст. Саме, така ситуація, в більшості і обумовила домінування цих джерел для реконструкції / конструювання історичної дійсності. Зображальні ж джерела використовувались, як джерела у інших сферах гуманітарного знання (мистецтвознавство, архітектура) пов'язаних з вивченням історичних умов їх створення. Або в археології, об'єктом вивчення якої є матеріальні залишки, і до яких традиційно включалась і зображальна діяльність. Але ж не дивлячись на це візуальні джерела потрапляли в орбіту історичних досліджень. Саме виявленню ступеня використання, цих візуальних джерел на матеріалах дослідження Північного Причорномор'я і присвячена дана публікація.

На інформаційний потенціал візуальних джерел звертали увагу ще у XIX ст. В. Іконников, О. Лаппо–Данилевський, М. Грушевський [7; 11; 14]. Разом з тим, останніх 25 років у закордонній науці активізувалася розробка проблематики візуальної історії, міждисциплінарної взаємодії історії та мистецтва. Ці питання підіймались, перш за все, в працях М. Баль, О. Вішленкової, Т. Митчел, Г. Поллока, Н. Мирзоева та багато ін. [1; 6; 22; 23; 24]. В українській науці проблеми візуальної історії та міждисциплінарної взаємодії історії та мистецтва розроблялись у роботах Я. Дашкевича, О. Походящої, О. Кавлевської, О. Ребенчука тощо [9; 12; 18; 19].

Власне «історична» традиція вивчення живопису і графіки в контексті північно–причорноморських наукових студій на даний момент не є представницькою. Слід зазначити, що такі дослідження відносно Північного Причорномор'я не мали ніякої системності, а навпаки характеризувалися спорадичністю.

Перші дослідження в рамках цього напрямку відносяться до кінця XIX ст. На ключову увагу заслуговує постать О. Берт'є–Делагарда та його науковий спадок. Військовий інженер за освітою та дослідник за покликанням, О. Берт'є–Делагард одним із перших залучив візуальні джерела до вивчення архітектури та археології Криму. При чому не тільки залучав, але в деяких випадках, навіть віддавав їм перевагу. Так, у своїй роботі «Остатки древних сооружений Севастополя и пещерные города Крыма» він писав «...класичний опис нашого Криму, не задовольняє цієї мети. Є різниця між описом чогось або на словах або точним зображенням того ж» [3, с. 167]. О. Берт'є–Делагард зібрав одну з найбільших колекцій графіки із зображеннями Криму. Його колекція містила рідкісні видання робіт Гаука, Вольфа, Маурера, К. Кюгельхена. Ця унікальна колекція згодом стала основою для графічного зібрання Центрального музею Тавриди. Згідно припущення М. Мальгіної, вона потрапила до фондів музею разом з архівом та бібліотекою дослідника, яку в 1920 р. було спочатку передано до Таврійської вченої комісії. Зараз цю колекцію розірвано між фондами музею та бібліотеки «Таврика» [16, с. 29].

Використання візуальних джерел О. Берт'є–Делагардом у наукових дослідженнях виросло не на пустому місці. Його фах військового інженера передбачав роботу саме з візуальними матеріалами – кресленнями, планами, схемами тощо. Фактично О. Берт'є–Делагард був людиною «візуального» фаху, користувався «візуальною» мовою у своїй роботі, перевтілюючи свої візуальні уявлення з науковими розрахунками виключно у матеріальні об'єкти. Після виходу у відставку він став суцільно займатися історико–археологічними дослідженнями Криму. І тому не викликає подиву, що людина візуальної фахової культури намагалась накопичувати та широко використовувати графічні джерела у своїх дослідженнях, маючи методологічні засади їх аналізу, сформовані досвідом попереднього заняття військово–інженерним будівництвом. Такі його роботи, як «Из истории Христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие» та «Память о Пушкине в Гурзуфе» базуються на порівняльному аналізі малюнків, гравюр та літографій, на основі яких він приходив до досить оригінальних висновків, які й досі роблять його

роботи актуальними. Зокрема, у своєму дослідженні «Из истории Христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие» О. Берт'є–Делагард, досліджуючи історію Георгіївського монастиря біля Севастополя, подає детальний історіографічний та джерельний аналіз проблеми. Окремо він аналізує графічні зображення і на предмет їх достовірності та використання у наукових дослідженнях. Аналізуючи роботи живописців Уорслея, М. Іванова, К. Кюгельхена, які зображують монастир, він порівнював їх з натуральними видами та констатував приблизно один ракурс зображення, зробивши висновок про їх достовірність та відповідність реальній дійсності. Роботу Х. Гейслера він відзначає окремо, говорячи про її простоту, ескізність та зовсім інший ракурс [4, с. 50–59]. Метод порівняльного аналізу графічних візуальних джерел було використано О. Берт'є–Делагардом і у роботі «Память о Пушкине в Гурзуфе». Досліджуючи архітектурні особливості дачі Ришельє у Криму та їх зміни у часі, він залучає до дослідження відомі графічні зображення Гурзуфу. При цьому О. Берт'є–Делагард робить висновок про їх недостатній інформаційний потенціал та достовірність нарративних та документальних джерел і говорить про необхідність залучення візуальних джерел. «Всі ці описи – пише О. Берт'є–Делагард – дають належне поняття про якість будинку, вельми не високих в своїх відносинах; сам же будинок з них видається не досить наочно, але для пояснення оповідань є кілька малюнки тих часів, цілком зрозумілих» [5, с. 52]. На підтвердження цього постулату дослідник залучає для аналізу процесу архітектурних змін картину маслом невідомого автора, яку свого часу граф М. Толстой купив на аукціоні у Бордо під назвою «Дім Ришельє в Одесі». Але, як з'ясувалось потім, на картині було зображено дім Ришельє в Гурзуфі. О. Берт'є–Делагард за ступенем завершеності будівництва дачі герцога датував картину 1812–1814 рр. Для аналізу було залучено ще одну маловідому гравюру з видом Гурзуфа роботи Кастельно, яка була намальована у 1817 р. та літографію з видом гурзуфської дачі роботи Г. Чернецова [5, с. 52–53]. Окрім аналітичних розвідок та залучення джерел О. Берт'є–Делагард опублікував репродукції цих рідкісних робіт.

У своїй роботі «Память о Пушкине в Гурзуфе» О. Берт'є–Делагард дав коротку оцінку діяльності М. Воронцова у залученні художників, літографів для візуалізації регіону. Він зазначає, що великою заслугою графа є його залучення для роботи в регіоні таких митців, як Маурер, Вольф, Г. Чернецов, Ф. Гросс, К. Боссолі. Аналізуючи існуючу графічну джерельну базу О. Берт'є–Делагард констатує те, що багато літографій та гравюр зроблених завдяки патронату М. Воронцова, стали вже рідкістю «Всі вони [репродукції – В. Ф.] мали слабкий успіх та розходились погано та зникли з великою швидкістю невідомо куди» [5, с. 54]. Деякі зображення збереглися лише у «Конволоті» графа С. Воронцова, який О. Берт'є–Делагард, як і своє зібрання вважав найбільш повним. Іншими словами, кількість літографій з видами Південного Криму, яка була випущена завдяки політиці М. Воронцова, значно перевищувала попит, який, як з'ясувалось, був дуже мізерний. А та значна частина надрукованих листів, яка не продавалась, йшла на інші поліграфічні потреби [5, с. 54–55]. Цей невеликий відступ О. Берт'є–Делагарда від основного

тексту, викладеного у статті, про перебування О. Пушкіна у Гурзуфі, проливає світло на факти втрати деяких літографій, наприклад К. Кюгельхена, про які відомо лише з наукових розвідок XIX ст.

О. Бертъє–Делагард проявив себе і як систематизатор візуальних джерел. Він на прохання Одеського товариства історії та старожитностей систематизував та описав візуальну колекцію цього музею, розбивши їх на групи за способом передачі інформації та видав цей каталог [2].

У 1940 р. інтерес до дослідження проблеми зображальних джерел з історії Північного Причорномор'я проявився у статті Є. Дракохруст, присвяченій щоденниковим нотаткам на зворотній стороні акварелей та малюнків, зроблених Й. Мюнцем. Цей живописець подорожував разом із С. Понятовським, в основному, Правобережжям, але його шлях проліг і до Херсону через Надпорожжя. Предметом уваги Є. Дракохруст були три альбоми малюнків Й. Мюнца, що зберігаються у рукописному відділі Державного історичного музею у Москві. Звернення дослідниці до цього альбому було продиктовано не лише інтересом до малюнків, а радше до тексту, який містився на зворотному боці, які пояснювали зміст акварелей. Саме ці коментарі і стали предметом аналізу дослідниці. До самих же малюнків було застосовано лише деякі елементи зовнішньої критики джерел [10].

У 70–х рр. XX ст., досліджуючи історію виникнення міст Північного Причорномор'я, В. Тимофієнко визначив як важливе джерело урбаністичних процесів подорожні записки В. Зуєва, І. Гільденштедта, П. Палласа, П. Сумарокова. Зокрема, характеризуючи роботу П. Сумарокова «Досуги кримського судьи...», дослідник зазначав, що основний акцент в роботі було зроблено на характеристиці побуту та традицій населення. Разом із тим, В. Тимофієнко вказує на унікальність представлених у книзі гравюр за малюнками О. ді Палдо. У монографії дослідник без критичних зауважень заявив про достовірність цих зображень, щодо визначення характеру забудови кримських міст. Автор також підкреслив важливість графічних матеріалів для дослідження історії міст Північного Причорномор'я XVIII ст., акцентувавши увагу на недосліджених комплексах малюнків та гравюр з музейних та архівних фондів [21, с. 11].

Упродовж майже століття після О. Бертъє–Делагарда дослідження візуалізованого минулого Північного Причорномор'я не потрапляло в коло інтересів істориків, а якщо і потрапляли, то опосередковано – в контексті досліджень історії виникнення міст чи діяльності персоналій, дотичних до візуалізації північно–причорноморського регіону Ситуація дещо змінилася в останнє десятиріччя, коли почали з'являтися роботи зовсім іншого характеру, де в центрі уваги було власне візуальне джерело. Першочерговим завданням таких публікацій був аналіз зображальних джерел за різними критеріями: техніки виконання, авторством або тематикою дослідження. Серед таких робіт хотілося б відзначити праці М. Мальгіної, Е. Петрової та А. Красножона. Окрім власне публікацій візуальних джерел, частина яких побачила світ вперше, ці та подібні роботи містять і аналітичні розвідки, в яких підіймаються питання еволюції, авторства, біографій творців, достовірності та інформаційних можливостей цих джерел.

Дослідженню авторської літографії Криму першої половини XIX ст. було присвячено дослідження М. Мальгіної. Предметом уваги дослідниці стали кримські пейзажі, а також історія їх створення та біографічні відомості про художників та літографів, які виконали ці роботи. На сьогодні це найбільш повне дослідження історичної літографії Криму. Окрім каталогу літографій, які зберігаються у Центральному музеї Тавриди та бібліотеці «Таврика», видання містить альбом репродукцій де, за вибором автора опубліковано найбільш яскраві роботи [15].

Дослідження Е. Петрової вперше пролило світло на маловідомі імена XIX ст. – кримського художника В. Руссена та його замовника – директора феодосійського музею старожитностей Ф. де Вільньова. При цьому Е. Петрова вперше опублікувала невідомі роботи В. Руссена. Але ці роботи не були піддані будь–якому аналізу. Авторка, власне, і не переслідувала такої мети, – вона «вмістила» їх в контекст історії Феодосії та обмежилась описом історії створення цих малюнків та зображених на них об'єктів [17].

У 2016 р світ побачив альбом А. Красножона «Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях», де поміж іншого візуального матеріалу (фотографії, креслення, схеми) було вміщено репродукції літографій М. Вебеля, акварелей М. Іванова та К. Боссолі. Всі зображення мають авторські дослідницькі коментарі. В альбомі також було вперше опубліковано сім зображень Акерманської фортеці роботи К. Боссолі. При формуванні коментарів дослідник користувався іконографічним описом. Для встановлення достовірності деяких опублікованих джерел А. Красножоном було використано порівняльний підхід. Порівнюючи акварель «Вид Акерманської фортеці з північного заходу» К. Боссолі з реальними планами фортеці та її зовнішнім видом, автор вказує на недостовірність деяких елементів зображення. Також за твердженням А. Красножона малюнок «Вид фортеці Аккерман у 1770 р.» М. Іванова теж не відповідає дійсності в деталях [13].

Сучасні дослідження, де візуальні відомості широко використовуються для побудови наукових висновків, є дослідження етнічного костюма причорноморських народів, в першу чергу, кримських татар. Саме тут автори, намагаючись розширити коло джерел, вдалися до використання тиражної графіки. Серед таких досліджень слід визначити статтю В. Грушецької та монографію Л. Рославцевої [8; 20].

Таким чином, аналіз історичної традиції використання інформації візуального джерела у вигляді живопису та графіки у північно–причорноморських історичних студіях говорить про те, що ці джерела знаходились на другорядному, підпорядкованому рівні. Одним із завдань їх вважалась ілюстрація документальних джерел або підсилення тексту для полегшення його сприймання. Тому й не дивно, що використання живопису та графіки у дослідженні історії північно–причорноморського регіону мають надто випадковий характер. Відтак, часто не враховується та обставина, що зображення, насамперед, створене сучасником та очевидцем, несуть в собі інформацію про ідеологію епохи, побут, етнічні риси, події тощо, яку інші джерела, насамперед, документальні, не здатні відбивати. Використання цих джерел в історичних дослідженнях потребує розробку методологічного апарату їх аналізу, який зможе переломити сучасну історіографічну ситуацію.

Список використаних джерел

1. Баль М. Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований // *Философско-литературный журнал «Логос»*. – Москва: Фонд «Институт экономической политики им. Е. Т. Гайдара». – №1 (85). – С.212–249.
2. [Бертъ-Делагард А.]. Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса: Тип. Шульца, 1888. – 59 с.
3. Бертъ-Делагард А. Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма // *ЗООИД*. – 1886. – Т.14. – Отд.1. – С.166–279.
4. Бертъ-Делагард А. К истории христианства в Крыму. Мнимое тысячелетие. // *ЗООИД*. – 1910. – Т.28. – С.1–117.
5. Бертъ-Делагард А. Память о Пушкине в Гурзуфе // *Отд. отт. из: Пушкин и его современники*. – Санкт-Петербург, 1913. – 79 с.
6. Вишленкова Е. Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому». – Москва: Новое литературное обозрение, 2011. – 384 с.
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Репр. вид. 1913 р. – Київ: МП «Райдуга», 1992. – 524 с.
8. Грушецкая В. Верхние покрывала типа «Фередже» в традиционном уличном женском костюме крымских татар, караимов и крымчаков конца XVIII – начала XX вв. // *Наукові праці історичного факультету ЗНУ*. – 2014. – Т.41. – С.331–344.
9. Дашкевич Я. Види міст України XVI – першої половини XVIII ст. як історико-краєзнавче джерело // *II Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства*. – Київ, 1982. – С.156–157.
10. Дракохруст Е. Альбом-дневник И. Г. Мюнца: 1781–1783 гг. // *Труды государственного исторического музея СССР*. – 1941. – Т.14. – С.153–187.
11. Иконников В. Опыт русской историографии. – Київ, 1908. – Т.2. – Кн.1. – 1116 с.
12. Ковалевська О. Зображення кризь вікі: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. В 2–х ч. – Київ: Інститут історії України, 2014. – 314 с.
13. Красножон А. Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях. – Кишинев: Stratum plus, 2016. – 478 с.
14. Лаппо-Данилевский А. Методология истории. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 622 с.
15. Мальгина М. Живописная Таврида: каталог литографий из собрания Центрального музея Тавриды. – Симферополь: СОНАТ, 2011. – 225 с.
16. Мальгина М. Графические изображения Крыма первой половины XIX века как исторический источник в трудах А. Л. Бертъ-Делагарда // *III Таврические научные чтения, посвященные 160-летию со дня рождения А. Л. Бертъ-Делагарда*. – Симферополь: ООО Тритон, 2003. – С.29–32.
17. Петрова Э. Исторический и художественный альбом Тавриды Евгения де Вильяме и Викентия Руссена – Феодосия: Коктебель; Симферополь: Н. Орианда, 2015. – 233 с.
18. Походзяца О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: історико-іконографічне дослідження: дис... канд. іст. наук: 07.00.06; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Київ, 2008. – 222 с.
19. Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень // *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. – 2012. – №17. – С.29–39.
20. Рославцева Л. Одежда крымских татар конца XVIII–XX: историко-этнографическое исследование. – Москва: Наука, 2000. – 104 с.
21. Тимофеенко В. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – Киев: Наукова думка, 1984. – 220 с.
22. Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture. – London: Routledge, 1999. – 274 p.
23. Mitchell W. Showing seeing: a critique of visual culture // *Journal of visual culture*, 2002. – Vol.1. – №2. – P.165–181.
24. Pollock G. Encounters in the virtual feminist museum: time, space and the archive. – London; New York: Routledge, 2007. – 262 p.
2. [Berte–Delagard A.]. Katalog kart, planov, chertezhey, risunkov, hranyaschihsya v muzee Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey. – Odessa: Tip. Shultsa, 1888. – 59 s.
3. Berte–Delagard A. Ostatki drevnih sooruzheniy v okrestnostyakh Sevastopolya i peschernye goroda Kryima // *ZOVID*. – 1886. – T.14. – Otd.1. – S.166–279.
4. Berte–Delagard A. K istorii hristianstva v Kryimu. Mnimoe tyisyacheletie // *ZOVID*. – 1910. – T.28. – S.1–117.
5. Berte–Delagard A. Pamyat o Pushkine v Gurzufе // *Otd. ott. iz: Pushkin i ego sovremenniki*. – Sankt–Peterburg, 1913. – 79 s.
6. Vishlenkova E. Vizualnoe narodovedenie imperii, ili «Uvidet russkogo dano ne kazhdomu». – Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2011. – 384 s.
7. Grushevskiy M. Ilyustrovana Istorlya Ukrainy / Repr. vid. 1913 r. – Kiyiv: MP «Rayduga», 1992. – 524 s.
8. Grushetskaya V. Verhnie pokryvala tipa «Feredzhe» v traditsionnom ulichnom zhenskom kostyume kryimskih tatar, karaimov i kryimchakov kontsa XVIII – nachala XX vv. // *Naukovi pratsi istorichnogo fakultetu ZNU*. – 2014. – T.41. – S.331–344.
9. Dashkevich Y. Vidi mlst Ukrainy XVI – pershoiy polovini XVIII st. yak istoriko–kraeznavche dzherelo // *II Respublikanska naukova konferentsiya z istorichnogo kraeznavstva*. – Kiyiv, 1982. – S.156–157.
10. Drakohrust E. Albom–dnevnik I. G. Myuntsa: 1781–1783 gg. // *Trudy gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya SSSR*. – 1941. – T.14. – S.153–187.
11. Ikonnikov V. Opyit russkoy istoriografii. – Kiyiv, 1908. – T.2. – Kn.1. – 1116 s.
12. Kovalevska O. Zobrazhennya krIz viki: ikonograflya kozatskoyi starshiny XVII–XVIII st. V 2–h ch. – Kiyiv: Institut Istoriyi Ukrainy, 2014. – 314 s.
13. Krasnozhan A. Krepost Belgorod (Akkerman) v istoricheskikh izobrazheniyah. – Kishinev: Stratum plus, 2016. – 478 s.
14. Lappo–Danilevskiy A. Metodologiya istorii. – Moskva: Izdatelskiy dom «Territoriya buduschego», 2006. – 622 s.
15. Malgina M. Zhivopisnaya Tavrida: katalog litografii iz sobraniya Tsentralnogo muzeya Tavridyi. – Simferopol: SONAT, 2011. – 225 s.
16. Malgina M. Graficheskie izobrazheniya Kryima pervoy poloviny XIX veka kak istoricheskii istochnik v trudah A. L. Berte–Delagarda // *III Tavricheskie nauchnyie chteniya, posvyaschennyye 160–letiyu so dnya rozhdeniya A. L. Berte–Delagarda*. – Simferopol: OOO Triton, 2003. – S.29–32.
17. Petrova E. Istoricheskii i hudozhestvennyiy albom Tavridyi Evgeniya de Vilnyova i Vikentiya Russena – Feodosiya: Koktebel; Simferopol: N. Orianda, 2015. – 233 s.
18. Pohodyascha O. Ukrainskiy portretniy zhivopis XVII–XVIII st.: Istoriko–ikonografichne doslidzhennya: dis... kand. ist. nauk: 07.00.06; Nats. akad. nauk Ukrainy, In–t Istoriyi Ukrainy. – Kiyiv, 2008. – 222 s.
19. Rabenchuk O. Do pitannya pro vizualne yak dzherelo istorichnih doslidzen // *Ukrayna XX st.: kultura, ideologiya, politika*. – 2012. – №17. – S.29–39.
20. Roslavitseva L. Odezha kryimskih tatar kontsa XVIII–XX: istoriko–etnograficheskoe issledovanie. – Moskva: Nauka, 2000. – 104 s.
21. Timofeenko V. Goroda Severnogo Prichernomor'ya vo vtoroy polovine XVIII veka. – Kiev: Naukova dumka, 1984. – 220 s.
22. Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture. – London: Routledge, 1999. – 274 p.
23. Mitchell W. J. T. Showing seeing: a critique of visual culture // *Journal of visual culture*, 2002. – Vol.1. – №2. – P.165–181.
24. Pollock G. Encounters in the virtual feminist museum: time, space and the archive. – London; New York: Routledge, 2007. – 262 p.

Filas V. M., Ph.D. in History, Associate Professor, Design Department, Khortytsia National Academy (Ukraine, Zaporizhzhia), filasvn@gmail.com

Features of the use of works of painting and graphics in the studies on the history of the Northern Black Sea region

The article analyzes the historiographical works where authors use the works of painting and graphics as a historical source on the history of the Northern Black Sea region. An analysis of the historical tradition of using the information of these visual sources in historical studies on the history of the Northern Black Sea region shows that they are on a secondary, subordinate level. The main role assigned to them is illustrating documentary sources or enhancing the text to facilitate its

References

1. Bal M. Vizualnyy essentsializm i ob'ekt vizualnykh issledovaniy // *Filosofsko–literaturnyy zhurnal «Logos»*. – Moskva: Fond «Institut ekonomicheskoy politiki im. E. T. Gaydara». – №1 (85). – S.212–249.

perception. This situation didn't reveal their capabilities. Therefore, the use of painting and graphics in the study of the history of the Northern Black Sea region is currently too coincidental.

Keywords: Northern Black Sea region, visual source, painting, graphic, historiography.

* * *

УДК 94(477.82=162.3)«1943»:323.26

Шульга С. А.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії, Східноєвропейський
національний університет ім. Лесі Українки
(Україна, Луцьк), s.shulga@ukr.net

Чехи у конфлікті 1943 року на Волині: ПРОБЛЕМА УЧАСТІ

Здійснено аналіз джерел та історіографії, на основі чого визначаються фактори участі волинської чеської громади у Русі опору в роки Другої світової війни. Прослідковуються етапи становлення чеської організації Руху опору («Бланік»), схарактеризовано її засадничі принципи, цілі, засоби боротьби. Аналізується ставлення чеської громади до конфлікту 1943 р. на Волині та руху українських повстанців. Окреслюється питання участі чехів в партизанських з'єднаннях різної політичної орієнтації. Конфлікт 1943 року на Волині розглянуто як один із факторів посилення реєміграційних настроїв чехів, виокремлено проблема впливу конфлікту на адаптацію волинських чехів на батьківщину.

Ключові слова: Волинь, волинські чехи, Друга світова війна, «Бланік», Рух опору.

Конфлікт 1943 року на Волині до сьогодні, попри багаторічні дискусії, не знайшов у науковому просторі усталеного погляду. Українські та польські вчені продовжують дискусії. Проте, окрім польської та української сторін, учасників конфлікту, виокремлюється громада волинських чехів, яка зайняла особливу позицію у 1943 р. та змогла понести мінімальні втрати, що і визначає мету статті – сформувати уявлення про участь чехів у Русі опору, засоби їх боротьби, стосунки із групами опору різних політичних спрямувань, що стало одним із факторів повернення їх на батьківщину.

В сучасній українській історіографії відсутні дослідження із означеної теми, разом з тим чеські дослідники сформували усталений погляд на проблему, серед них Я. Вацулік, І. Гофман, В. Дуфек, Д. Мартінкова.

З початком Другої світової війни чеська громада Волині гостро відчула, як власне і усе населення регіону, впливи радянізаційних процесів. У чеському соціумі Волині міжвоєнної доби спостерігався значний відсоток підприємців, вищий, аніж в українського населення, рівень заможності та освіченості, що уможливило існування згуртованої та національно означеної громади. А отже, із встановленням нового політичного режиму у 1939 р., чеська громада була ним позначена як така, що викликала «занепокоєння» і, відтак, вимагала певного контролю. Тому значна кількість чеських землевласників, підприємців, селян, представників інтелігенції була піддана репресіям, а їх майно – конфіскаціям, серед них Вац. Меснер, Й. Малінський, Я. Морава, В. Сваровський, В. Свобода, Й. Яндура, та ін. А отож, закладалися умови відторгнення волинськими чехами таких змін та нової влади.

З початком радянсько–німецької війни, у 1941 р. на Волині невелика група чеської інтелігенції заснувала групу Руху опору, яка ставила собі за мету не допустити

знищення чеської національної меншини та готувала чоловіків до участі у збройній боротьбі [17, s. 66]. У 1943 р. на основі вже наявних груп сформувалась організація «Бланік» [16, s. 1–2]. 13 червня 1943 р. в с. Московщина відбулася нарада 13 представників чеських поселень на Волині, на якій обрано керівників організації. Її очолив учитель із с. Мирогоща Владімір Кноп (псевдо – Я. Влчек), заступником став редактор чеського часопису «Krajanské listy» (Луцьк, 1938–1939 рр.) і вчитель із с. Московщина Йозеф Рейзек (псевдо – Я. Вінаржіцкый) та інженер Іржі Лізалек (псевдо – В. Броз). Затверджено статут організації та її програму, прийнято рішення про видання часопису [23].

За пропозицією Й. Рейзека, часопис названо «Hlasatel» (від чес. Hlasit – проголошувати, пропагувати, розповсюджувати). Видання мало підтитул «Часопис для чехословацького руху опору в Україні». На думку самого редактора, «...якщо організація має добре діяти – повинен бути друкований орган, який би був дружиною й регулятором усієї організаційної роботи» [23, s. 86]. Для видруку газети чехи змушені були вдатися до пошуків друкарської машинки (Львові, Дубно), адже всі вони вилучались окупантами, а приховування машинки загрожувало розстрілом. У Дубно один із нових членів організації віддав пристрій Рейзеку, однак потрібен був час для поповнення польської друкарської каси чеськими позначками («гачек», «риска», «кружечек»). 1 серпня 1943 р. опубліковано перший номер часопису «Hlasatel» [23, s. 88].

Статут організації розроблений Йозефом Рейзеком і Владіміром Кнопом. За статутом, основною метою зазначалося: «...1. підготовка волинських [чехів – авт.] до вступу до чехословацької армії в СРСР; 2. підризна діяльність в тилу німецької армії (перешкоджати просуванню транспорту, матеріальному забезпеченню тощо); 3. не брати участі в націоналістичних організаціях інших народів (дотримуватися нейтралітету); 4. відкрита боротьба із зброєю в руках проти німців та їх помічників лише в рядах чехословацької армії в СРСР...» (переклад – авт.). Далі в статуті вказувалося, що підпільна антифашистська організація автоматично припиняє свою діяльність аж після звільнення Чехословаччини [12, s. 72].

Тоді ж «Бланік» отримав достатньо струнку організаційну структуру. Територію Волині поділено на 5 округів, які, відповідно, ділилися на 3–6 гуртків, а ті – на 3–9 підрозділів. 12 вересня та 17 жовтня 1943 р. і 21 січня 1944 р. відбулися вибори керівників підрозділів й округів. Керівником першої дільниці був Еміл Ціліц із Гульчі, другої – Йозеф Мойдл із Хомутів (зараз Квітневе), третьої – Йозеф Рейзек із Московщини та В. Мікулаш Пруса зі Страклова, четверту дільницю планувалося сформувати в околицях Луцька [15]. Загальна чисельність членів організації не визначена, однак достеменно відомо, що «Бланік» діяв у 102 чеських поселеннях на Волині (19 підокругів, 5 округів). Списки ланок по п'яти округах підготовлені за мапою організації «Бланік», копія якої зберігається у Рівненському краєзнавчому музеї [16; 2, s. 72]. За напрямками діяльності сформовано спеціальні відділи: пропаганди (Й. Рейзек), військовий (І. Лізалек), медичний (Д. Сомол), фінансово–матеріальний (М. Кгол) і відділ безпеки (А. Бочек) [21, s. 107]. Головне керівництво та керівники округів